

Efektivní včasná diagnostika rizikového chování u adolescentů

SOUHRN

Na začátku této práce se věnujeme obsahovému uchopení slov norma a normalita. První slovo označuje ve své podstatě verbalizované pravidlo, které jsou lidé ve svém chování nuceni respektovat a které je pro ně závazné (Klener a kolektiv, 1996). Normalitu, jako druhý fenomén našeho zájmu, můžeme na nejnižší úrovni chápat jako stav duševního zdraví, kdy jedinec dosahuje optimálního stavu vedoucího k nekonečnému procesu seberealizace. Jedná se o velice rozsáhlou problematiku, která „má na jedné straně kořeny v obecných biologických zákonitostech, na druhé straně ve specifických zákonitostech psychického vývoje a psychosociální interakce a koneckonců i v eticko-filozofických normách“ (Syřišťová a kolektiv, 1972, s. 14). V návaznosti na to řešíme obsahové vymezení pojmů – rizikové, problémové, deviantní, delikventní, asociální, antisociální a jiné druhy chování. Z obsahové náplně jednotlivých pojmů vyplývá, že se jedná o termíny, které vymezují podobnou oblast zájmu a obsahově se překrývají. Mezi nimi prochází linie zakázaného, negativního, společensky nepřijatelného chování. V souvislosti s touto problematikou prezentujeme čtenářům vlastní pohled na vzájemné provázání těchto slov. Domníváme se, že pojem rizikové chování označuje takové formy chování jedince, jež jsou společností vnímány negativně a které mají negativní dopad pro samotného jedince nebo pro jeho okolí, popřípadě pro společnost. Rizikové chování jako nadřazený termín zastřešuje v etopedické linii pojmy disociální, asociální a antisociální chování. V našem modelu je rizikové chování syceno obsahem slov problémové a delikventní chování a je ohraničeno na jedné straně společností definovanou sociální normou, normalitou a na straně druhé patologií a kriminalitou.

Druhá kapitola je zaměřena na teoretické uchopení fenoménu rizikového chování. Naší snahou je informovat čtenáře o teoretických konceptech, které se v odborné literatuře objevují. Teoretické konstrukty a koncepty často neoperují s pojmem rizikové chování, ale s pojmy delikventní nebo deviantní chování. Můžeme je rozdělit do čtyř skupin podle svého zaměření, přičemž se jedná o didaktické rozdělení. Ve skupině biologicky orientovaných teorií popisujeme teorii rozeného zločince kriminologů Lombrosa a Ferriho a také koncepty operující s tělesnou stavbou, dědičností a biologickými faktory (abnormality EEG, stavby mozku atd.). Psychologicky podmíněné teorie se zaměřují na osobnostní charakteristiky (temperament, charakter), sociální učení, vývoj delikventního, problémového adolescenta. Třetí skupinu tvoří teorie anomie, delikventního prostředí, etiketizační, diferencované asociace, tedy ty teorie, které primárně vycházejí ze sociálních faktorů ovlivňujících různé formy rizikového chování. Eklekticky orientované teorie – syndrom problémového chování – hledají odpověď na fenomén rizikového chování v kombinaci všech bio-psycho-socio-duchovních proměnných.

Rizikové chování je tvořeno různorodou skupinou různých forem rizikových aktivit. Na některé z nich jsme se zaměřili ve třetí kapitole. Rozebíráme

problematiku experimentování s legálními (alkohol, tabák) a nelegálními (marihuana a další) drogami a jejich zneužívání, kterou doplňujeme aktuálními výsledky z celonárodních (studie EUDAP, HBSC) a regionálních (Vacek, 2008; Vacek a kolektiv, 2008; Lepík a kolektiv, 2010) terénních šetření. Kriminalitu, šikanu, sexuální aktivity, školní problémy a další jevy rozebíráme v následujících podkapitolách. Rizikové formy chování opět zasazujeme do teoretického rámce a podbarvujeme je aktuálními výzkumy a statistickými informacemi.

Ve čtvrté kapitole necháváme prostor pro uchopení vývojových etap „pubescence“ (prepubera 11–13 a vlastní puberta 14–15 let) a „adolescence“ (16–20 let) (Langmeier, Krejčířová, 1998). „Puberta představuje snad nejdynamičtější, komplexní proměnu v životě jedince, která nějakým způsobem modifikuje všechny složky osobnosti“ a adolescence je obdobím navazujícím, ve kterém pokračuje proces utváření osobní, sociální, profesní identity (Vágnerová, 1997, s. 237). Podle Eriksona (2002) se mladý člověk dostává do střetu dvou identit – dětské a dospělé. Pod tlakem, který je tímto střetem způsoben, je adolescent nucen přehodnocovat představy o sobě samém a vytvořit si novou „dospělou“ osobní identitu. Adolescence je vývojová etapa vyznačující se značným množstvím rozsáhlých evolučních změn, které probíhají na různých úrovních: a) biologické (růst sekundárních pohlavních znaků, dosažení reprodukční schopnosti, hormonální systém), b) psychické (vývoj morálky, identity, systému hodnot a postojů), sociální (přechod od primární skupiny k vrstevnickým skupinám, k partnerským vztahům), d) duchovní.

V rámci výzkumného záměru byly použity dva psychodiagnostické nástroje, kterými jsou „Škála osobnostních rysů představujících riziko z hlediska užívání návykových látek“ (SURPS) (Conrod, Woicik a kolektiv, 2001) a „Osobnostní dotazník pro mládež“ (HSPQ) (Cattell a Cattell, 1968; Balcar, 1986). SURPS je anglickou zkratkou pro „Substance Use Risk Profile Scale“, tedy dotazník měřící čtyři osobnostní faktory – beznadějnost (H), přecitlivělost (AS), impulzivitu (IMP) a vyhledávání vzrušení (SS). SURPS vychází z konceptu dvojího posílení – pozitivního a negativního – plynoucího z některých forem rizikového chování. Jednotlivé faktory jsou syceny 5 až 7 položkami, na něž respondent odpovídá jednou ze čtyř nabídnutých odpovědí (rozhodně souhlasím až rozhodně nesouhlasím). Jedná se o metodu „tužka/papír“, kterou lze administrovat individuálně, skupinově a jež není náročná na čas. Osobnostní dotazník manželů Cattellových (1968) v Balcarově (1986, 1992) české verzi byl součástí naší testové baterie. HSPQ (forma „A“ i „B“) měří 14 osobnostních dvoupólových faktorů (například citová choulostivost vs. citová tvrdost), obsahuje 142 položek, administruje se skupinově nebo individuálně cca 35–45 minut. Autoři nástroj vytvořili na základě rozsáhlé vícestupňové faktorové analýzy popisných slov (podstatná a přídavná jména, slovesa atd.). Výzkumný projekt se zaměřil na žáky druhého stupně základní škol a žáky primy až kvarty víceletých gymnázií na území České republiky. Jejich populace je tvořena cca 400 tisíci jedinci ve věkovém pásmu 11–16 let, kteří navštěvují 2618 škol (z toho 330 víceletých gymnázií). Při stanovení výběrového souboru byl využit náhodný stratifi kovaný design a výzkumníci navštívili 83 školských zařízení (3,17 % ze základního souboru), 328 třídních kolektivů. Povedlo se získat nazpět 5476 vyplněných sešitů (1,37 % ze sledované populace), které mohli být podrobeny další analýze. V rámci administrace dotazníku jsme

postupovali podle přesně stanoveného výzkumného plánu, abychom tak eliminovali možné rušivé vlivy, ale také proto, abychom dodrželi etické zásady, které jsou s tímto typem výzkumu spojeny.

V rámci analýzy SURPS jsme mohli využít 5062 bezchybně vyplněných dotazníků, přičemž z celkového počtu 5476 došlo k vyřazení 414 (7,17 %) kusů z několika důvodů – chybějící odpověď, dvě a více odpovědí u jedné položky nebo jiné neformální nedostatky. Analyzovanou skupinu tvořilo 2449 chlapců a 2613 dívek a průměrný věk celé skupiny byl 13,24 roku. V jednotlivých školních ročnících se počet žáků pohyboval v rozmezí 1226–1288. Sledovaná populace dosáhla těchto průměrných hodnot: a) beznadějnost (H): $M = 14,1$ bodu a $SD = \pm 3,1$; b) přecitlivělost (AS): $M = 11,8$ bodu a $SD = \pm 2,8$; impulzivita (IMP): $M = 13,1$ bodu a $SD = \pm 2,2$; vyhledávání vzrušení: $M = 16,3$ bodu a $SD = \pm 3,3$. Conrod, Woicik a kolektiv (2009) uvádějí, že jimi zjištěný Cronbach koeficient alfa se nachází v rozmezí .66 až .76 ($H \alpha = .76$, $AS \alpha = .67$, $IMP \alpha = .68$, $SS \alpha = .66$). Výsledky našeho šetření poukazují na vnitřní reliabilitu u sledovaných faktorů v těchto hodnotách – $H \alpha = .57$, $AS \alpha = .64$, $SS \alpha = .60$, $IMP \alpha = .41$. V rámci korelačních vztahů mezi jednotlivými faktory byla zjištěna statistická významnost na hladině $\alpha = 0,01$. Námi zjištěné korelační hodnoty se podobají hodnotám z několika výzkumů, které realizovali Conrod, Woicik a jejich spolupracovníci (2009).

Druhou metodou, kterou jsme v rámci výzkumu využili, byl Osobnostní dotazník pro mládež (HSPQ). V rámci formy „A“ jsme zpracovávali 1938 dotazníků (z toho 54,44 % od dívek) a v rámci formy „B“ bylo analyzováno 1643 záznamových archů (z toho 55,45 % dívek). Průměrný věk v obou formách a v obou skupinách se pohyboval okolo 13,50 roku. Nejpočetnější byly věkové kohorty 13, 14 a 15 let, které tvořili u formy „A“ 77,26 % a formy „B“ 75,65 %. V rámci korelačních analýz jsme získali přehled o síle vzájemných vztahů mezi jednotlivými faktory. Ve formě „A“ byla nejvyšší kladná korelační hodnota mezi faktorem citová stálost (C+) a smělost (H+) ($r = .49^{**}$) a nejvyšší záporná hodnota u faktorů citová stálost (C+) a úzkostná sebenejistota (O+) ($r = -.54^{**}$). Forma „B“ nabídla podobné korelační výsledky mezi měřenými osobnostními faktory jako forma „A“. Balcar (1986, 1992) ve své příručce k tomuto nástroji poskytuje přehlednou interkorelační matici faktorů formy „A“ i „B“. Na základě toho jsme mohli provést porovnání našich výsledků s výsledky Balcara, v rámci něhož jsme zjistili, že více než 60 % korelačních hodnot se vzájemně neliší o více než $\pm .03$ korelačního bodu.

V rámci výzkumného šetření jsme provedli analýzu vzájemných vztahů faktorů SURPS s faktory HSPQ. Obě formy osobnostního dotazníku vykazovaly podobné asociační vztahy s faktory SURPS, přičemž ty nejzajímavější u formy „A“ na hladině významnosti $\alpha = 0,01$ jsou: a) beznadějnost a úzkostná sebenejistota (O+) ($r = .41^{**}$), b) vyhledávání vzrušení a nadšenost (F+) ($r = .41^{**}$), c) beznadějnost a citová nestálost (C–) ($r = .36^{**}$), d) přecitlivělost a citová nestálost (C–) ($r = .32^{**}$), e) přecitlivělost a vysoké pudové napětí (Q4+) ($r = .32^{**}$), f) přecitlivělost a vznětlivost (D+) ($r = .31^{**}$), g) přecitlivělost a plachost (H–) ($r = .31^{**}$), h) vyhledávání vzrušení a citová tvrdost (I–) ($r = .30^{**}$). V rámci přijímání nástroje SURPS provedli Conrod, Woicik a jejich spolupracovníci (2009) analýzu faktorů NEO-FFI (Costy, McCrae) s faktory SURPS. Našli středně silný korelační vztah mezi neuroticismem a beznadějností

– $r = .50$ na hladině $\alpha = 0,001$. Náš výzkum našel středně silný vztah mezi citovou nestálostí (C–) a beznadějností – $r = .36$ na hladině $\alpha = 0,01$. Při porovnání obsahů jednotlivých faktorů objevujeme jejich vzájemný přesah, který potvrzují vypočítané korelace. Dále to umožňuje vyslovit hypotézu, že jinak pojmenované faktory ve třech různých diagnostických metodách mohou měřit stejné rysy osobnosti.

Tato práce je jakousi exkurzí do oblasti „rizikového chování“. Poskytuje základní informace o obsahu některých v této oblasti užívaných termínů – rizikové, delikventní, deviantní a další typy chování. Čtenář získá základní vhled do teoretických konstruktů sledovaného fenoménu, které ho umožňují uchopit. Část práce se věnuje také těm formám rizikového chování, které jsou v populaci adolescentů nejfrekventovanější – experimentování s legálními a nelegálními látkami, šikana, rizikové sexuální aktivity, dalším, a poskytuje aktuální výzkumná data z dané oblasti. Jádrem práce tvoří převod a tvorba populačních norem v České republice do této doby ještě nepoužívané psychodiagnostické metody „Substance Use Risk Profile Scale“. Převod SURPS a tvorba populačních norem mají psychologům sloužit k dosahování přesnějších výstupů z psychodiagnostického procesu. Nástroj SURPS má být rychlým, efektivním prostředkem k depistáži adolescentů, u nichž se mohou v budoucnu vyskytovat různé formy rizikového chování a u kterých je zapotřebí interakčně-intervenční preventivních programů (PREVenture, Conrod a kol., 2004).

SUMMARY

In the beginning of this study we are dealing with defining the content of words norm and normality. The first term is basically used for a verbalized rule people are obliged to respect and that is binding for them (Klener et al., 1996). And the second phenomenon of our interest – the normality – we can, on the very basic level, understand as a state of mental health when one reaches an optimal state leading to infinite process of self-actualization. It is a very wide topic, which “on one hand has roots in general biological laws and on the other hand in specific laws of psychological development and psychosocial interactions, and finally also in ethical and philosophical norms” (Syříšřová et al., 1972, p. 14). Furthermore we are defining also the terms – risky, problematic, deviant, delinquent, asocial, antisocial and other forms of behaviour. Looking at the content of these individual terms we can say that these words are describing the similar field of interest and their content is overlapping. Among all of them we can see the connecting line of forbidden, negative and socially unacceptable behaviour. To continue with this issue we present to the readers our own view of the mutual connection of these words. We assume that the term risky behaviour describes such forms of person’s behaviour that are perceived negatively by society and that have negative impact on person itself, ones environment or the society. We consider the term risky behaviour to be a superior term that according to etopedic line covers terms as dissocial, asocial and antisocial behaviour. In our model, the risky behaviour is saturated with the meaning of words problematic and delinquent behaviour and is determined by a social norm and normality defined by the society on one side

and by the pathology and criminality on the other side.

The second chapter is focused on theoretical determination of the risky behaviour phenomenon. Our aspiration is to inform the reader about the theoretical

concepts mentioned in the technical literature. The theoretical constructs and concepts usually do not operate with the term risky behaviour but they use terms as delinquent or deviant behaviour. We can divide them into four groups according to their orientation whereas this division is didactical. In the group of biologically orientated theories we are describing the Lombroso's and Ferri's theory of a born criminal and also the concepts that operate with the body constitution, heredity and biological factors (abnormalities in EEG, structure of brain, etc.). Psychologically contingent theories are focused on personal characteristics (temperament, character), social learning, and development

of delinquent, problematic adolescent. The third group includes the theory of anomie, delinquent environment, labelling, differentiated as 153 sociations; it means those theories that are primarily related to social factors influencing different forms of risky behaviour. The eclectic theories – syndrome of problematic behaviour – look for an answer to the phenomenon of risky behaviour in a combination of all the bio-psycho-socio-spiritual variables.

Risky behaviour is created by heterogeneous group of various forms of risky activities. In the third chapter we focus on some of these activities. We analyse the problem of experimentation with legal (alcohol, tobacco) and illegal (marihuana and others) drugs and abuse of these drugs. This analysis is completed with the up-to-date results from national (studies EUDAP, HBSC) and regional (Vacek, 2008; Vacek et al., 2008; Lepík et al., 2010) field studies. In the following subchapters we discuss criminality, bullying, sexual activities, school problems and other phenomena. And we put also the risky forms of behaviour into theoretical frame and tinge it with actual researches and statistic information.

In the fourth chapter we give a space to handle the development stages of "pubescence" (prepuberty 11–13 years of age and the puberty itself 14–15 years of age) and "adolescence" (16–20 years of age) (Langmeier, Krejčířová, 1998). "Puberty probably represents the most dynamic and complex change in one's life, which somehow modifies all the components of personality" and adolescence

is a consequential period in which the process of formation of personal, social and professional identity continues (Vágnerová, 1997, p. 237). According to Erikson (2002) a young person gets into the conflict of two identities – child one and adult one. Under the pressure caused by this conflict the adolescent is forced to revalue the image about himself and to form a new "adult" personal identity. Adolescence is a development period characterised by considerable number of extensive evolutionary changes that proceed on different levels: a) biological

(growth of secondary sexual characteristics, reaching reproduction ability, hormonal system), b) psychological (development of morals, identity, system of values and attitudes), c) social (movement from primary group towards peer groups, partner relationships) and d) spiritual.

Within the research design two psychodiagnostic tools were used, the “Substance Use Risk Profile Scale” (SURPS) (Conrod, Woicik et al., 2001) and High School Personality Questionnaire (HSPQ) (Cattell & Cattell, 1968; Balcar, 1986). SURPS is a scale measuring four personality factors – hopelessness (H), anxiety sensitivity (AS), impulsivity (IMP) and sensation seeking (SS). SURPS is based on double reinforcement – positive and negative – coming from some of the risky forms of behaviour. Individual factors are saturated by 5 up to 7 items to which respondent is giving an answer choosing from four given options (from I totally agree up to I totally disagree). This method is used in a form “pen/paper”, it can be administered individually or in groups, and it is 154

not time-consuming method. The personality questionnaire created by Cattell (1968) in Balcar’s Czech version (1986, 1992) was another part of our test battery. HSPQ (form “A” and “B”) measures 14 bipolar factors (e. g. premisa vs. harria), it contains 142 items and it is administered in groups or individually for approximately 35–45 minutes. Authors created this tool based on extensive multiple factor analyses of descriptive words (nouns, adjectives, verbs, etc.). The research project was focused on pupils attending the upper grade of primary schools and pupils of first four years of more-years grammar schools in Czech Republic. Population of these pupils covers 400 thousand individuals aged 11–16 attending 2618 schools (from which 330 are more-years grammar schools). In order to create our selective sample we used the stratified random selection design and the researchers visited 83 educational institutions (which makes 3.17% of our whole sample) and 328 class collectives. We succeeded to obtain back 5476 filled questionnaires (1.37% of target population) and these could be given for further analysis. While administering the questionnaire we followed an exactly given research plan in order to eliminate possible interferences but also in order to fulfil the ethical principles connected with this kind of study.

Within the SURPS analysis we could use 5062 completely filled in questionnaires,

which means we had to eliminate 414 (7.17%) pieces out of 5476 obtained questionnaires due to several reasons – missing answer, two and more answers for one item or other informal insufficiencies. The analysed group composed of 2449 boys and 2613 girls, the average age of the whole group was 13.24. For different school grades the number of pupils varied from 1226 up to 1288. The observed group reached following average values: a) hopelessness (H): $M = 14,1$ points and $SD = \pm 3,1$; b) anxiety sensitivity (AS):

$M = 11,8$ points and $SD = \pm 2,8$; impulsivity (IMP): $M = 13,1$ points and $SD = \pm 2,2$; sensation seeking: $M = 16,3$ points and $SD = \pm 3,3$. Conrod, Woicik et al. (2009) stated that their ascertained Cronbach’s alpha coefficient was in the interval from .66 to .76 ($H \alpha = .76$, $AS \alpha = .67$, $IMP \alpha = .68$, $SS \alpha = .66$).

The results of our research showed following values of inner reliability for observed factors – $H \alpha = .57$, $AS \alpha = .64$, $SS \alpha = .60$, $IMP \alpha = .41$. Within the correlation relationships among individual factors we found out a statistical significance of $\alpha = 0.01$. These correlation values coming from our research are similar to the values found out in other studies realized by Conrod, Woicik and their team (2009).

The second method used in our study was High School Personality Questionnaire

(HSPQ). We analysed 1938 questionnaires of the form "A" (from which 54.44 % were girls) and 1643 record sheets of the form "B" (from which 55.45 % were girls). The average age in both forms and groups was around 155

13.50. The most common age was 13, 14 and 15; these were present in form "A" by 77.26 % and in form "B" by 75.65 %. While doing the correlation analysis we got a view on the mutual relations among individual factors. In the form "A" the highest positive correlation value found was between the higher ego strength (C+) and parmia (H+) ($r = .49^{**}$) and the highest negative value was shown for factors of higher ego strength (C+) and guilt proneness (O+) ($- .54^{**}$). The form "B" brought us similar correlation results among measured personality factors as the form "A". Balcar (1986, 1992) gives in his manual for this diagnostic tool well-arranged intercorrelation matrix for factors of both forms "A" and "B". Based on this we could provide a comparison of our results with results of Balcar and we have found out that more than 60 % of our correlation

values do not differ more than $\pm .03$ of correlation point.

As a part of our research we made an analysis of mutual relations among factors of SURPS and factors of HSPQ. Both forms of personality questionnaire showed similar association relations with factors of SURPS, whereas the most interesting ones were found for the form "A" on the significance level $\alpha = 0,01$ are: a) hopelessness and guilt proneness (O+) ($r = .41^{**}$), b) sensation seeking and surgency (F+) ($r = .41^{**}$), c) hopelessness and emotional instability/ego weakness (C-) ($r = .36^{**}$), d) anxiety sensitivity and emotional instability/ego weakness (C-) ($r = .32^{**}$), e) anxiety sensitivity and high ergic tension (Q4+) ($r = .32^{**}$), f) anxiety sensitivity and excitability (D+) ($r = .31^{**}$), g) anxiety sensitivity and threctia (H-) ($r = .31^{**}$), h) sensation seeking and harria (I-) ($r = .30^{**}$). Within the process of acceptation of SURPS as a diagnostic tool Conrod, Woicik and their co-workers (2009) made analysis of factors of NEO-FFI (Costy, McCrae) with factors of SURPS. They found moderate correlation relationship between neuroticism a hopelessness – $r = .50$ on the significance level $\alpha = 0,001$. Our study showed moderate relationship between emotional instability/ego weakness (C-) and hopelessness – $r = .36$ on the significance level $\alpha = 0,01$. If we compare the content of individual factors we will find out their mutual overlap and our calculated correlations just prove this fact. Furthermore this enables us to give a hypothesis that factors having different names in three different diagnostic methods can measure the same personal characteristics.

This study is meant to be an excursion to the topic of "risky behaviour". It brings basic information about the content of some terms used in this topic – risky, delinquent, deviant and other forms of behaviour. The reader gains a basic insight into the theoretical constructs of given phenomenon, which could help him to handle this problem. One part of our thesis gives attention to those forms of risky behaviour that are the most frequent ones in adolescent population – experiments with legal and illegal substances, bullying, risky forms

of sexual activities, etc.; and also brings actual research data on this subject. The core of this study is dedicated to conversion and creation of population standards of the psychodiagnostic method "Substance Use Risk Profile Scale" for the Czech Republic. The conversion of SURPS and creation of population standards should help psychologists to obtain more precise conclusions from psychodiagnostic process. SURPS is supposed to be a fast and effective diagnostic and testing tool for adolescents who might show different forms of risky behaviour in the future and who need interactive and intervention preventive programmes (PREVenture, Conrod et al., 2004).